



Володимир КОНОПКА

АРЕАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАДИЦІЇ КОЛЯДУВАННЯ ПІД ЧАС ЖНИВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена одній з найважливіших ділянок традиційної культури українців — календарній обрядовості. Залучивши польові етнографічні матеріали, автор описує та аналізує звичай колядування під час жнив, який ще не достатньо досліджений в науковій літературі.

Ключові слова: українці, жнива, зажинки, колядування, перший сніп.

© В. КОНОПКА, 2013

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (111), 2013

Жнива для хліборобів мали дуже важливе значення: від того, як віджнивуєш, залежала подальша доля селянського господарства. Початок і кінець жнив були для селян урочистістю.

В етнографічній літературі XIX—XX ст. під час опису жниварської обрядовості перевагу надавали обжинковому комплексу звичаїв і обрядів. Зажинки згадували побіжно, обґрунтовуючи це відсутністю відповідного фактографічного матеріалу. На теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України¹ побутував зажинковий звичай, згідно з яким на першому снопі колядували². Відзначимо й інший, менш поширений варіант, коли колядували на останньому снопі [5, арк. 21, 60]. На жаль, цей звичай поки що мало досліджений, тому бібліографія цього явища незначна.

З дослідників кінця XIX — початку XX ст. про звичай згадують лише Михайло Максимович [34, с. 129] та Агатангел Кримський [28, с. 8; 29, с. 354, 356]. У середині XX ст. про нього згадує Степан Килимник [21, с. 71], а наприкінці XX ст. це питання стало об'єктом дослідження декількох етнологів та фольклористів [10, с. 99—104; 11, с. 6—10; 13, с. 64—65; 36, с. 68—71; 37, с. 37—39; 38, с. 57—58; 39, с. 98—99].

Джерельну базу цього дослідження складають польові матеріали, зафіксовані автором під час етнографічних експедицій упродовж 2007—2012 років³, зібрані у більше ніж в 80 населених пунктах. Зараз більшість цих матеріалів зберігаються в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка [2, арк. 1—60; 3, арк. 1—110; 5,

¹ Містить такі структурні одиниці: Волинь, Надсяння, Опілля, Поділля, Покуття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Українська Буковина, рівнинне Закарпаття [16, с. 210—211].

² Автору під час етнографічних експедицій вдалося виявити цей звичай на Волині, Поділлі, а згадки про нього на Бойківщині та Лемківщині.

³ У Славутському р-ні Хмельницької обл. в липні 2007 р., Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. в липні 2008 р., Гоцанському та Острозькому р-нах Рівненської обл. в липні 2009 р., Теревовлянському, Підволочиському та Тернопільському р-нах Тернопільської обл. в серпні 2009 р., Турківському р-ні Львівської області в червні 2010 р., в Горохівському р-ні Волинської обл. в липні 2010 р., в Воловецькому р-ні Закарпатської обл. в червні 2011 р., в Бродівському та Радехівському р-нах Львівської обл. в липні 2011 р., в Великоберезнянському та Перечинському р-нах Закарпатської обл. в червні 2012 р., в Кам'янко-Бузькому та Бузькому р-нах Львівської області у липні 2012 р.

арк. 1—64] і архіві Інституту народознавства НАН України [1, арк. 1—205]. На основі зібраних матеріалів опубліковано декілька статей [26, с. 540—544; 27, с. 77—82].

Борис Грінченко у своєму словнику української мови дав таке визначення: «Колядування — це виконання колядок у Різдвяний вечір (25 грудня / 6 січня)» [19, с. 274. Ширше тлумачення — це святкові обходи з виконанням величальних пісень-колядок або речитативних формул поздоровлень та побажань, які завершуються одержанням дарунків. В основі цих обходів лежала магічна ідея «святкового дня», згідно з якою висловлені в період свят побажання мали стати реальністю.

Значення терміна «колядування» в словосполученні «колядування в жнива», яке ми використовуємо у своїй статті, зводиться до звичаю в день початку чи по закінченню жнив виконувати групою чи окремими жінцями різдвяних церковних чи народних колядок.

Польові етнографічні матеріали автора і скупі згадки з джерел та літератури дають змогу стверджувати, що подекуди в Україні колядували на зажинках чи обжинках, у певних випадках могли колядувати і в інші пори року (під час стихійних лих — епідемії, засухи).

На думку деяких дослідників, обряд колядування характерний лише для зимового календарного циклу свят [30, с. 366]. Людмила Виноградова зазначає, що колядування — це ритуал обходу домів, приурочений переважно до свят; інших варіантів колядування у східних слов'ян вона не подає [9, с. 570—575]. Але дослідниця відзначає, що сам обряд колядування практикувався не лише у зимовому, але й в інших календарних циклах. В західнослов'янській фольклористиці всі ці обходи зазвичай називають колядуванням, а пісні — колядками. «Окрім святкових коляд, — писав словацький етнограф А. Вацлавик, — широко відомі весняні (колядки. — В. К.), які супроводжували обходи на св. Блажея, св. Дороту, св. Ржегожа, масницю, коляди при внесенні «літа», ті, які виконуються в Зелений четвер, на Паску і, насамкінець, літні чи свентоянські» [7, с. 8].

Таке широке використання терміна «коляда» для текстів, які супроводжують різні календарні обходи, пов'язане, на думку Л. Виноградової, з проце-

сом стирання термінологічних відмінностей обхідних пісень [7, с. 8—9]. На нашу думку, таке пояснення не є повним. Визначальним елементом вважаємо сюжетну спорідненість або ж використання одного і того ж сюжету у піснях з різним термінологічним означенням.

Обхідні пісні поширені й в українців. Як ми побачимо далі, у них багато спільного з колядним репертуаром. Яків Головацький подає десять обхідних царинних пісень [18, с. 241—246], сюжети більшості з них мають свої аналогії в колядках. Побутовали ці пісні на Лемківщині: «Послѣ того слѣдують Царинныя или Русальныя пѣсни, сохранившіяся только у Лемковъ, т. е., Карпатскихъ жителей Западно-Русской части Галиціи. Ихъ поють тоже хоромъ женщины при обхожденіи поля (царины) на Троицынъ День или Зеленыя Свята, который праздникъ называютъ Лемки и Угросороссы Русальями, Русальной Недѣлей» [17, с. 7].

Зокрема, сюжет другої царинної пісні⁴ повністю відповідає дуже популярній в слов'янському фольклорі темі «переваги милого» (за класифікацією

⁴ Початок цієї пісні Я. Головацькому, мабуть, не вдалося записати, і вона розпочинається з приспіву.

[приспів]

Прійшовъ до неї татцейко ей:
«Дай ми дѣвойко, хоть галузь вина,
Або дармо дай, або ми продай!» —
«Ни дармо ни дамъ, а ни не продамъ,
Бо моє вино барзь дороге,
Барзь дороге, непочатое». —

приспів:

Гей на великдень, на славный день,
садило дѣвча зелене вино,
Садило, садило, Богу ся молило:
«Спусти Божейку, чорну хмаройку,
Чорну хмаройку, дробного дожджу
Чей бы ся пріяло зелене вино!
Ей вино жъ моє зеленейкое!

Прійшла до неї мамцейка ей:
«Дай ми дѣвойко, хоть галузь вина,
Або дармо дай, або ми продай!» —
«Ни дармо ни дамъ, а ни не продамъ,
Бо моє вино барзь дороге,
Барзь дороге, непочатое». —

[приспів]

Прійшовъ до неї милейкій ей:
«Дай ми дѣвойко, хоть галузь вина,
Або дармо дай, або ми продай!» —
«Тобѣ не продамъ, лемъ ти дармо дамъ» [18, с. 241—242].

Л. Виноградової [7, с. 56], а в українському колядному репертуарі відомо більше ніж 170 варіантів [25, с. 752—755]. Мотив «зелене вино» також час-то зустрічається в колядках слов'янських народів [7, с. 37, 85—87].

Зміст шостої царинної пісні⁵, відповідає поширеній у всіх слов'ян сюжетній ситуації, коли відображаються польові роботи на полі господаря, а учасниками виступають — «сам Господь», святі, «Божа Мати» [7, с. 94]. Перша частина пісні є набагато давнішою від другої, в якій помітний вплив християнства. В іншому розділі — «колядки для господаря» — Я. Головацький подає колядку з подібним сюжетом: «Самъ Господь Богъ за плужкомъ ходить, Пресвята Дѣва Ёстоньки носить...» [17, с. 17]. В збірнику «Колядки та щедрівки» подається більше ніж 50 варіантів подібних за сюжетом українських колядок [25].

Перше свідчення про колядування в жнива знаходимо у М. Максимовича: «Як жнуть бороду... виконують при тому й посипальну новорічну пісню: «Ходить Ілля, носить пугу житяную: де замахне — жито росте!» [34, с. 129]. Аналогічні чи схожі зразки належать до дитячих колядок і щедрівок [15, с. 77—78].

Зауважуємо сюжетну спорідненість колядки, яку подав М. Максимович, та шостої царинної пісні з записів Я. Головацького. Царинні пісні виконувалися під час обходу полів [22, с. 181]. Сучасні записи підтверджують цю традицію, респонденти додатково зауважують, що обходи проводилися вже тоді, коли достигало зерно: «Царина, то царина в нас, В русалю. То в любу неділю, як жито колосся»⁶.

⁵ Ей горе, горе! сам ты Богъ оре,
Божа матенка насѣня носить,
Насѣня носить и Бога просить:
«Зародь, Божейку, насѣня трое,
Насѣня трое, не единакое:
Перше насѣня — яра пшеничка,
Друге насѣня — зелено вино,
Трете насѣня — пахничій ладань.
Яра пшеничка на проскурройки,
А на якій, на всенощній;
Зелене вино до Службы Божой,
На причащаня, душъ очищаня,
Пахничій ладань до кадилънички [18, с. 244—245].

⁶ Записано 8 червня 2012 р. Біляковським П.В. у с. Сімерки Перечинського р-ну Закарпатської обл. від Ман-

Отже, час виконання царинних пісень (Зелені свята, період досягання злакових) та час колядування в жнива (зажинки, обжинки) з використанням сюжетноспоріднених текстів свідчить про їхню прадавню прив'язку до літнього циклу, а не «мандрівку» із зимового.

Далі проаналізуємо колядування в жнива, але специфіка джерельного матеріалу (здебільшого під час колядування в жнива виконувалися церковні колядки — записи 80-х рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст.) не дає змоги повністю реконструювати пісенну частину обряду.

Цікавими для дослідження звичаю «колядування в жнива» є заборони щодо колядування в певний час. Здебільшого це церковні заборони, які дуже часто отримували народне тлумачення. Для більшості теренів України характерно починати колядування від Введення (4 грудня). Зрідка, зокрема на Бойківщині, респонденти відзначають, що можна було колядувати вже тоді, коли в полі з'являться перші «полукіпки». Щоправда, самого звичаю колядування у полі тут уже не пам'ятають [39, с. 99]. Те, що звичай не зберігся у пам'яті інформаторів, ще не означає, що в минулому він не був поширений на цих теренах, позаяк його підтверджує приказка (записана неодноразово) про те, що можна колядувати після того, як зіжнуть півкопи чи копу [3, арк. 21]. Подібна інформація з Волині: «Колядувати після жнив. Начинають колядувати. То не колядували, а казали, що вже можна» (с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.) [1, арк. 28]; «То кажуть колядували, вже колись ше, но я того не знаю. То казали колядували колись, як гречаного снопа зав'яжуть. Бо то вже жнива кончилися, бо колись вже гречка сама остання» (с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл.) [1, арк. 78].

Експедиційні дослідження на території Західного Поділля⁷ (Тернопільська обл.) засвідчують загальну поширеність звичаю колядування в жнива на цих теренах, оскільки більшість інформато-

дич Юлії Іванівни, 1934 р. н. та Ганусів Марії Іванівни, 1930 р. н.

⁷ Села Білоскірка, Грабовець, Застінка, Козівка (Тернопільський р-н), Ілавче, Сороцьке (Теребовлянський р-н), Криве, Магдалівка, Поділля, Теклівка (Підволочиський р-н).

рів, які були виконавцями обряду, про нього пам'ятають: «То, кажуть, що колядували. Як перший сніп, то зав'язала сніп, і сідала на нього: чи жінка чи чоловік, хто там сідав. Зачинали колядувати, помолилися і колядували» [5, арк. 9]; «Господар перехрестився і говорив: «Господи Боже, допомагай». Починав жати. Вижали перший сніп, господар сідав, і колядували» [5, арк. 12]; «Як вишли в поле, нажали перший сніп, сідали на землю, той сніп ставили в середині. Обсіли його, за колядували «Бог Предвічний», там другу коляду...» [5, арк. 20]; «Так колись ще було, старі люди кажуть... перед тим все одно співали коляду «Вселенная веселися» [5, арк. 64].

Звичай колядування на жнива був поширений і на території Східного Поділля: «Як тільки нажнуть і зв'яжуть першого снопа, хутчії сідають на нього і починають колядувати» [38, с. 57]; «Перший сніп нажинає найстарший у сім'ї (дідусь, бабуся), сідає на нього і колядує колядку з традиційного різдвяного репертуару, після чого благословляє присутніх та просить допомоги у зборі врожаю та щасливому його завершенні» [13, с. 64]. Галина Виноградська повідомляє про загальну поширеність цього звичаю у південних районах Хмельницької області⁸. Констатацію факту поширення звичаю колядування в жнива на Поділлі знаходимо також у дослідженнях С. Павлюка та О. Курочкіна⁹.

На Волині теж вдалося зафіксувати згадки про колядування на першому снопі: «Стали, господар, от мій тато, прийшов, перехрестився, косу в руки і: «Боже допоможи». Першого накосив снопа, зв'язав, а це так було раніше, то нажав снопа сів і заколядував. ...Колядували і (потім промовляли. — В. К.) «Дай, Боже, за рік дождати цих жнив, а цей хлібець спожити в доброму здоров'ї» [4, арк. 18]. Інший респондент розповідає почуте від своїх батьків: «Щось таке було. В наши часи, то я не помню, а раніше ще розка-

зували, що колядували і цьо..., як зажинали, то колядували» [4, арк. 41].

У західноподільському селі Ілавче (Теребовлянський р-н Тернопільської обл.) колядували на останній культурі, яку жали. Найчастіше це була гречка: «Як вже перший сніп гречки зав'язали, то колядували, а так не колядували» [5, арк. 25]. Тут же поширене також уявлення про те, що, полежавши на першому снопі, не болітиме спина в жнива. Аналогічно колядували на гречці в волинському с. Кутрів (Горохівський р-н Волинської обл.): «Говорили після гречаних колядували. Колядували всякі, які хто знає» [1, арк. 138]. Про колядування на гречаному снопі подає інформацію і С. Килимник: «В деяких місцевостях Поділля після скосу гречки всі, коли в'язали снопи — колядували. Чому це так — трудно з'ясувати. А в Літинському і Лятичівському повітах (може й ще де це відбувалося), їздили до знайомих та родичів з гречаним снопом колядувати...» [21, с. 71].

Найчастіше колядували «Бог Предвічний», «Нова радість стала», «Дивная новина», «Вселенная веселися», «Добрий вечір тобі, пане господарю». Цікаво, що в кожному селі перевагу надавали одній з перелічених колядок. Зокрема, у селі Білоскірка на Тернопільщині колядували «Вселенная веселися» [5, арк. 63, 64], у селі Сороцьке на Теребовлянщині — «Бог Предвічний» [5, арк. 9, 12, 20, 21], у селі Кутрів на Горохівщині — «Нова радість стала», «По всьому світу стала новина» [1, арк. 138], а на Хмельниччині надавали перевагу колядкам «Нова радість стала», «Добрий вечір тобі, пане господарю» [13, с. 64]. Як зазначали інформатори, колядували лише церковні колядки. Пояснення колядування самими респондентами найчастіше зводилося до формули «Щоб Бог родив» [5, арк. 25]; «Як жнива починаються — вже можна колядувати, а до жнив не можна. Колядують на жнива, бо вже йде до Різдва»; «Нажавши перший сніп, можна колядувати, бо вже йде до Різдва»; «Щоб слабість не верталася на худобу і людей» [13, с. 65].

Жнивниські колядки поки що досліджені науковцями недостатньо¹⁰. Про них збереглося дуже мало свідчень, записи — одиничні. На думку до-

¹⁰ В енциклопедичній статті, присвяченій колядуванню у слов'ян, про такий вид колядок навіть не згадується [8, с. 576—579].

⁸ У Городоцькому, Чемеровецькому, Дунаївецькому, Кам'янець-Подільському, Новоушинському, Вінковоцькому р-нах [12, с. 499].

⁹ «На Волині, Поділлі простежується дохристиянський ритуал, коли, зжавши перший сніп, жінці сідали на нього і виконували колядку» [35, с. 284]; «У Гусятинському повіті (Тернопільська область. — В. К.), за даними експедицій, ще порівняно недавно зберігався архаїчний звичай колядування на першому снопі» [30, с. 362].

слідниці Світлани Творун, різниця між різдвяними та жнивварськими колядками полягає в тому, що на Різдво частіше вживається рефрен «дай, Боже», а в жнивварських колядках — «славен єси на небесі» [38, с. 58].

Під час польових етнографічних експедицій автору не вдалося виявити колядок, які б співали спеціально на жнива. На досліджуваних теренах виконували церковні колядки, ті ж, що й на Різдвяні свята. Натомість С. Творун подає записи декількох жнивварських колядок, які їй вдалося виявити на Східному Поділлі:

— *Господарю, неньку, вставай раненько.
Славен єси на небесі¹¹.
Прийдуть до тебе три товариші.
Перший товариш — ясне сонечко,
Другий товариш — дрібний дощичок,
Третій товариш — ясний місяць.
— Перший товариш, чим ся похвалиш?
— Ой як зйду я в неділю рано,
То й зрадуються церкви і костьоли,
Церкви і костьоли, а в церквах престоли.
— Другий товариш, чим ся похвалиш?
— Ой як я зйду три рази в маю,
То зарадується жито й пшениця.
— Третій товариш, чим ся похвалиш?
— А як я зйду темної ночі,
То й зрадуються у полі звірі.
У полі звірі, хто є в дорозі [37, с. 37—38].*

Із другого варіанта у с. Стіна (Томашпільського р-ну Вінницької обл.) жінка змогла пригадати лише один рядок і рефрен: «Радість настала, жита діждали, Славен єси на небесі...» [36, с. 69]. Зміст цих колядок співзвучний із записами різдвяних колядок попередніх періодів, але дослідниці вдалося зафіксувати, що саме їх виконували в жнива.

Колядки — це обрядові тексти привітального, величального, доброзичливого характеру, адресовані господарю і членам його сім'ї. Але колядування в жнива не можна розглядати окремо від контексту. В цьому випадку однаково важливими виступають магичні дії (зжинання першого снопа, сидіння на ньому) та виконання пісенних текстів. Приповідки при цьому часто є супутніми елементами, хоча також важливими, а тому не можуть бути упущені з обряду.

Найперше звичай колядування в жнива спробувала проаналізувати Оксана Ходак. На її думку, в

минулому колядування мало магичний характер. Враховуючи те, що у слов'ян Новий рік не завжди був хронологічно визначеним (березень, вересень, січень), висунута гіпотеза про доцільність колядування у будь-яку пору року. Свої висновки авторка будує на основі польового матеріалу [39, с. 98]. Однак, на нашу думку, для кожного з періодів характерні свої пісні з хліборобськими мотивами: навесні — веснянки, восени — жнивні пісні, узимку — колядки, щедрівки. Семантику колядування у жнива ця теза не пояснює.

Для ілюстрації своїх висновків О. Ходак наводить польові експедиційні записи: «Оповідують люди, у Блюдниках, за Галичем (нині — Галицький р-н Івано-Франківської обл.), колись, як жали перший сніп, то всі жінці тримають на руці хліб, сідають на той сніп, роблять коло і колядують. У нас такого немає, лише на новорічні свята могли колядувати, але серед літа — ні» [39, с. 98].

Подає О. Ходак і опис звичаю зі села Старі Скоморохи (Галицький р-н Івано-Франківської обл.): «Як вийшли перший день у поле жито жати і вижали вже перший лан, то в'язали з першого жита сніп і сторцували (встановлювали вертикально. — В. К.) його догори. Жінці ставали навколо, обернені до того снопа, і колядували коляду. Колядували тільки один раз. Як проколядували, то біля снопа ставала жінка, одна зі жниць, і віншувала господаря: Сійся-родися, // Жито-пшениця, // Всіляка пашниця, // На щастя, на здоров'я, // На той Новий рік. Тоді той господар подякував усім, посівав жінців грішми, котрі ловили ті гроші, а тій жінці, що віншувала, стоячи біля снопа, давав у руки золотого. І так робили на кожному полі. І дивно-урочисто було чути серед літа коляду...» [39, с. 98—99]. Цей запис не збігається з попереднім, але їх об'єднує власне час виконання — жнива.

Проаналізувавши записи О. Ходак, робимо висновок, що матеріал зі села Старі Скоморохи — це опис колядування під час жнивування толокою, а перший її запис стосувався колядування на своєму полі господаря чи господині. До цього ж висновку дійшли ми на основі власного аналогічного матеріалу з теренів Західного Поділля (сіл Сороцьке, Білоскірка, Ілавче, Грабовець): проаналізувавши кількісний склад людей, які йшли зажинати. Якщо господар зжинав свою ниву сам (не планував запрошувати на допомо-

¹¹ Рефрен, який повторюється після кожного рядка.

гу толочан), то найчастіше зажинати йшов він один або ж господиня. Але якщо господар наймав женців або запрошував їх на толоку, то на зажинках були присутні всі запрошені, й зажинки були більш урочистими.

На запитання, чому колядували на першому снопі, найчастіше можна почути відповідь: «Щоб Бог родив»; «Бо так треба»; «Щоб врожай був». У селі Антонівка на Вінничині колядують, сидячи на першому снопі, для того, «щоб в господарстві добро сідало», «щоб не хворіти», «щоб зимою гулів на шії не було» [38, с. 57]. Такі відповіді є залишками релігiovих вірувань у магію почину, а точніше — у певні відрізки часу, які можуть впливати на майбутній достаток, здоров'я членів родини [6, с. 372—376]. Для того, щоб досягнути бажаного результату, потрібно було виконати конкретні, визначені традицією, дії, супроводжуючи їх словесними формулами, в даному випадку — колядуванням. Варіант пояснення «бо так треба» — свідчить про те, що ритуал виконувався за інерцією, а селяни вбачали в ньому усталену часом традицію, яку вони з поваги до своїх предків не хотіли порушувати¹².

Колядування в період святка завершувалося загальною трапезою гурту колядників після закінчення колядування [9, с. 571]. У зажинковий день також робили гостину. Її могли робити на ниві або в домі господаря поля. Цей звичай вдалося зафіксувати лише спорадично, але в літературі наявні відомості про нього [14, с. 333; 31, с. 195]. Якщо на зажинки йшли всією родиною, то брали з собою певні харчі, але обов'язково — хліб і сіль. Розстеливши рушник на краю поля і поклавши на нього принесені харчі, господарі зажинали. Зажавши, молились і сідали до трапези. Але всі респонденти стверджували: хліб, який брали з собою у поле, не з'їдали, а приносили додому й уже тут

¹² Досить влучно семантика феномену «обряду» відзначив Ф Колесса: «Вони визначаються незвичайною консервативністю й закостенілістю, зберігаються непорушно довгі віки, хоча змінюється народній побут і світогляд. Деякі обрядові форми, що повстали в глибокій старині, держаться ще й досі силою традиції, звичаю й переданого з давніх віків забобонного страху перед їх порушенням, хоч уже давно не відповідають народньому світоглядові, не знаходять навіть у народньому віруванні ніяких аргументів на своє підтвердження, крім споконвічного «так годиться» [24, с. 7].

ним вечеряли. Подібні дії з хлібом супроводжували всі найважливіші для хлібороба моменти: оранку, засівання [33, с. 331—332; 32, с. 523]. Це наводить на думку, що хліб, який брали з собою в поле, призначався для когось «іншого». Тими «іншими», на думку Корнелія Кутельмаха [31, с. 195], з яким погоджується також автор, були померлі родичі. Період різдвяно-новорічних святка був часом «відвідування» померлими своїх родичів, трапеза колядників виступала символічним почастунком, а самі предки досить часто були адресатами колядок.

У більшості слов'янських мов одним із значень терміна «коляда» є дар, подання колядникам [20, с. 569]. Змістовною основою колядування є ідея обміну подарунками: «виділення обрядової їжі для сакральних гостей, у розрахунок на їхню поміч та опіку» [9, с. 574]. Основною частиною подарунка, а іноді і єдиною, виступав хліб або хлібна випічка. В українців, як і у всіх хліборобських народів, поширеними є вірування про вплив померлих родичів на добрий врожай, благополуччя в домі. Отже, одним із семантичних значень колядування в жнива була подяка предкам, Богові за отриманий врожай.

Колядування фігурує і в інших оказіональних звичаях, не пов'язаних з народним календарем. А Кримський зазначав, що колядували на першому снопі для того, щоб у селі не було чуми та холери, і як підтвердження подав легенду зі села Попівка¹³ (нині — Звенигородського р-ну Черкаської обл.).

У волинських селах, якщо була тривала посуха, за допомогою колядування викликали дощ [2, арк. 47]. Цей звичай відрізнявся варіативністю у виконанні дій, кількісному та статевому-віковому скла-

¹³ Колись давно, ще за наших прадідів, приходила в наше село джума й замордовувала та забирала з собою всіх людей, не минаючи ні одної хати, так підряд і йшла. І викачала вона вже півсела. Пішли люди до попа, попросили, щоб одправив молебствія святому Миколі. Піп одправив. А вночі приснилося одній вдові, що прийшов старенький дідок із сивою бородою, з палицею та й каже: «Піди й скажи всім людям, щоб покинули жати та йшли колядувати». Як устала та жінка, пішла до розправи. Розказала. Скликали сходку й порадилися, щоб назавтра колядувать. А другого дня аж село ревло: так колядували старі й малі, всі, хто був живий. І від того дня — як урізало: перестали мерти [28, с. 8].

ді учасників. В першому випадку мали колядувати сім або дев'ять вдів¹⁴, здійснюючи обходи за годинниковою стрілкою навколо криниці (варіанти: навколо церкви, навколо села, понад рікою). Вдалося також зафіксувати звичай, коли вдови, колядуючи, щось кидали в колодязь, найчастіше — зерно (локальна традиція — села Шатерники, Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл.). Другий випадок — це коли колядували всім селом, або збиралася громада та йшла колядувати від хати до хати. Інколи колядування доручали окремій групі: дітям, дівчатам, парубкам, молодіцям, старшим жінкам. У цьому варіанті часто зустрічаються дії, пов'язані з використанням води (поливання, обливання), що наближує його до іншого обряду викликання дощу — «додоли» або «пеперуди» [23, с. 206]. Кардинальною відмінністю цих обрядодій є лише те, що в першому випадку могли виконувати колядки, а в другому — ні.

Ще один спосіб боротьби із засухою пов'язаний з першим снопом, який волиняни називався «коляда». Мешканці села Малий Скнит (Славутський р-н, Хмельницької обл.) вірили, що лише одна дія — винесення цього снопа з хати може припинити засуху й сприяти дощу [2, арк. 17].

Наведені свідчення про оказіональне використання колядування підтверджують його магічну роль. У той же час ці звичаї суперечать церковним канонам, згідно з якими колядувати дозволялося лише від Введення (4 грудня). Але віра у дієвість, у те, що саме таким чином можна досягнути мети (позбутися епідемії, викликати дощ), характерна не лише для селян; досить часто православне та греко-католицьке духовенство за власною ініціативою підтримувало подібну звичаєвість.

Звичай колядування в жнива був досить поширений, але у зв'язку з політикою радянської влади, яка забороняла колядувати, він починає зникати у 20—40-х рр. ХХ ст. Але подекуди цього звичаю дотримувалися і під час зажинання у колгоспах: «За колгоспу ланкова кликала жати, то два-три снопи вижали, бо Івана велике свято, але мусіли йти, бо жнива починалися на Івана. Ми йшли жати, тоді собі посідали і співали, коляду-

вали. Перша коляда йшла «Вселенная веселися» [5, арк. 63].

Підсумовуючи, відзначимо, що хоча колядування на першому снопі є найменш висвітленим зажинковим елементом в етнографічній літературі, проте польові експедиційні матеріали підтверджують існування в минулому цього звичаю на теренах майже усього Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, а також у Середньому Подніпров'ї.

Зіжавши першого снопа, на нього сідали або вставляли навколо цього атрибута жнив і колядували. Колядування різдвяно-новорічного циклу позначало закінчення календарного року, колядування ж в жнива — закінчення хліборобського циклу (Посів озимих — це уже початок нового кругообігу зерна).

Семантика цього явища двояка. По-перше, звичай пов'язаний з віруваннями у магію початку, культом предків. По-друге, часте використання колядування в оказіональних звичаях дає змогу порівняти його з молитвою, оскільки в даному випадку вони виконують одну і ту ж функцію.

У минулому в жнива колядували народні колядки, але їх витіснили християнські. Інформації про народні жниварські колядки автору виявити не вдалося, тому потрібно проводити додаткові експедиційні етнографічні дослідження. Під час обходів полів та під час колядування в жнива виконувалися подібні за сюжетом тексти — це свідчить про прадавню прив'язку цих обрядів до літнього циклу. При цьому однаково важливими були магічні дії (з першим чи останнім колоссям, снопом) та виконання пісенних текстів (народних та церковних колядок).

1. Архів Інституту народознавства НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 619. — Арк. 1—205 (Польові етнографічні матеріали до тем: «Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців», «Літня календарна обрядовість волинян», зафіксовані Конопкою Володимиром Михайловичем та Баглай Марією Василівною у Горохівському р-ні Волинської обл. 5—20 липня 2010 р.).
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі — Архів ЛНУ ім. І. Франка). — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 183-Е. — Арк. 1—60 (Польові етнографічні матеріали до теми «Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців», зафіксовані студентом другого курсу Конопкою Володимиром Михайловичем 13—20 липня 2007 р. в Славутському р-ні Хмельницької обл.).

¹⁴ Виконавцями подібних дій були вдови, адже, згідно народними віруваннями, вони — «ближче» до Бога, а тому швидше можуть щось у нього «випросити».

3. Архів ЛНУ ім. І. Франка. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 250-Е. — Арк. 1—110 (Польові етнографічні матеріали до теми «Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців», зафіксовані студентом третього курсу Конопкою Володимиром Михайловичем 11—22 липня 2008 р. в Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл.).
4. Архів ЛНУ ім. І. Франка. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 281-Е. — Арк. 1—99 (Польові етнографічні матеріали до теми «Літня календарна обрядовість Волині», зафіксовані студенткою другого курсу Баглай Марією Василівною 4—14 липня 2009 р. в Гошанському і Острозькому р-нах Рівненської обл.).
5. Архів ЛНУ ім. І. Франка. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 305-Е. — Арк. 1—64 (Польові етнографічні матеріали до теми «Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців», зафіксовані студентом четвертого курсу Конопкою Володимиром Михайловичем 18—20 серпня 2009 р. в Теробовлянському, Підволочиському і Тернопільському р-нах Тернопільської обл.).
6. *Валенцова М.М.* Начало, конец / М.М. Валенцова, Е.С. Узенева // *Славянские древности: этнолингвистический словарь* : в 5-ти т. / под общей ред. Н.И. Толстого. — М., 2004. — Т. 3: К (Круг) — П (Перепелка). — С. 372—376.
7. *Виноградова Л.Н.* Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. Генезис и типология колядования / Л.Н. Виноградова. — М., 1982. — 256 с.
8. *Виноградова Л.Н.* Колядные песни / Л.Н. Виноградова // *Славянские древности: этнолингвистический словарь* : в 5-ти т. / под общей ред. Н.И. Толстого. — М., 1999. — Т. 2: Д—К. — С. 576—579.
9. *Виноградова Л.Н.* Колядование / Л.Н. Виноградова // *Славянские древности: этнолингвистический словарь* : в 5-ти т. / под общей ред. Н.И. Толстого. — М., 1999. — Т. 2: Д—К. — С. 570—575.
10. *Виноградська Г.* Архаїчні елементи українських зажинків / Г. Виноградська // *Етнос. Культура. Нація* : матеріали міжнародної конференції. — Дрогобич, 1999. — С. 99—104.
11. *Виноградська Г.* Семантико-функціональні особливості основних ритуальних елементів українських зажинків / Г. Виноградська // *Етнічна історія народів Європи (Традиційна етнічна культура слов'ян)* : збірник наукових праць — К., 1999. — Вип. 1. — С. 6—10.
12. *Виноградська Г.* Обжинковий вінок в контексті традиційної обрядовості українців на сучасному етапі: генеза символу / Галина Виноградська // *Народознавчі зошити*. — 2001. — № 3. — С. 499—502.
13. *Виноградська Г.М.* Народна семантика жнивварських звичаїв та обрядів українців: християнізація символів / Г.М. Виноградська // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : збірник наукових праць. — Харків, 2006. — Вип. 9. — С. 62—69.
14. *Возняк М.* Народний календар з Овруччини 50-х років XIX століття у записках Михайла Пйотровського / Михайло Возняк // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. — Львів, 1996. — Т. 230: *Праці Секції етнографії та фольклористики*. — С. 303—350.
15. *Глушко М.* Генезис тваринного запрягу (культурно-історична проблема) / Михайло Глушко. — Львів, 2003. — 448 с.
16. *Глушко М.* Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX — початку XXI століть) / Михайло Глушко // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. — Львів, 2009. — Вип. 44. — С. 79—214.
17. *Головацький Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Я.Ф. Головацкий. — М., 1878. — Ч. III. — Отд. 2. — 747 + 16 + 24 + LXXX с.
18. *Головацький Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Я.Ф. Головацкий. — М., 1878. — Ч. II. — 841 с.
19. *Гринченко Б.Д.* Словарь украинского языка / Б.Д. Гринченко. — К., 1908. — Т. 2. — 573 с.
20. *Кабакова Г.И.* Коляда / Г.И. Кабакова // *Славянские древности: этнолингвистический словарь* : в 5-ти т. / под общей ред. Н.И. Толстого. — М., 1999. — Т. 2: Д—К. — С. 568—570.
21. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. — Вінніпег; Торонто, 1963. — Т. V. — 288 с.
22. *Кирчів Р.* Із фольклорних регіонів України. Нариси і статті / Роман Кирчів. — Львів, 2002. — 351 с.
23. *Климець Ю.* Землеробська основа купальської обрядовості слов'ян / Юрій Климець // *Проблеми слов'янознавства*. — Львів, 1999. — Вип. 50. — С. 205—209.
24. *Колесса Ф.* Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності / Філарет Колесса // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. — Львів, 2001. — Т. ССXLII: *Праці Секції етнографії і фольклористики*. — С. 7—82.
25. *Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року* / упоряд., передмова і примітки О.І. Дея. — К., 1965. — 804 с.
26. *Конопка В.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців східної частини Волині (за матеріалами експедиції 2007 р.) / Володимир Конопка // *Народознавчі зошити*. — 2007. — № 5—6. — С. 540—544.
27. *Конопка В.М.* Відповідники поминальної страви «коливо» в календарній обрядовості українців с. Сороцьке Теробовлянського р-ну Тернопільської області (за матеріалами експедиції 2009 р.) / В.М. Конопка // *Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, про-*

- изводстве и образовании. 2010». — Одесса, 2010. — Т. 34. — С. 77—82.
28. Кримський А. «Щоб покинули жати та йшли колядувати»: З неопублікованої праці А. Кримського / А. Кримський ; публікація і передмова М. Гуця // Культура і життя. — 1991. — 24 серпня. — С. 8.
29. Кримський А. Неопублікований розділ «Жнива» праці А. Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» / А. Кримський ; публікація і передмова Г. Виноградської // Народознавчі зошити. — 2012. — № 2. — С. 348—360.
30. Курочкін О.В. Обрядовість (Календарні свята і обряди) / О.В. Курочкін // Поділля: історико-етнографічне дослідження. — К., 1994. — С. 358—385.
31. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / К. Кутельмах // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 191—210.
32. Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. — Львів, 2006. — Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. — С. 473—557.
33. Кутельмах К. Полісько-карпатські паралелі в загальноукраїнській календарно-обрядовій сфері / Корнелій Кутельмах // Народознавчі зошити. — 2006. — № 3—4. — С. 328—337.
34. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / Михайло Максимович. — К., 2002. — 189 с.
35. Павлюк С. Традиційне хліборобство / С. Павлюк // Українське народознавство: навч. посіб. / за ред. С.П. Павлюка. — К., 2006. — С. 259—293.
36. Творун С.О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля / Світлана Творун. — Вінниця, 2006. — 96 с.
37. Творун С. Колядування на жнивах / Світлана Творун // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 3. — С. 37—39.
38. Творун С.О. Практична етнологія для ділових людей. Навчальний посібник / Світлана Творун. — Вінниця, 2009. — 288 с.
39. Ходак О. Віншування на стерні / Оксана Ходак // Жовтень. — 1983. — № 3. — С. 98—99.

Volodymyr Konopka

AREAL CHARACTERISTICS OF HARVEST CAROLING TRADITION IN UKRAINE

The article has dealt with one of most important components of traditional Ukrainian culture, viz. a folk calendar ritual practice. By means of thorough study of ethnographic field materials the author has described and analysed the customs of caroling during harvest season, an issue not yet sufficiently considered in scientific publications.

Keywords: Ukrainian, harvest, zazhynky, caroling, the first sheaf.

Володимир Конопка

АРЕАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАДИЦИИ КОЛЯДОВАНИЯ ВО ВРЕМЯ ЖАТВЫ В УКРАИНЕ

Статья посвящена одному из важнейших элементов традиционной украинской культуры — календарной обрядности. Использовав полевые этнографические материалы, автор описывает и анализирует обычай колядования во время жатвы, который еще не достаточно исследован в научной литературе.

Ключевые слова: украинцы, жатва, зажинки, колядование, первый сноп.